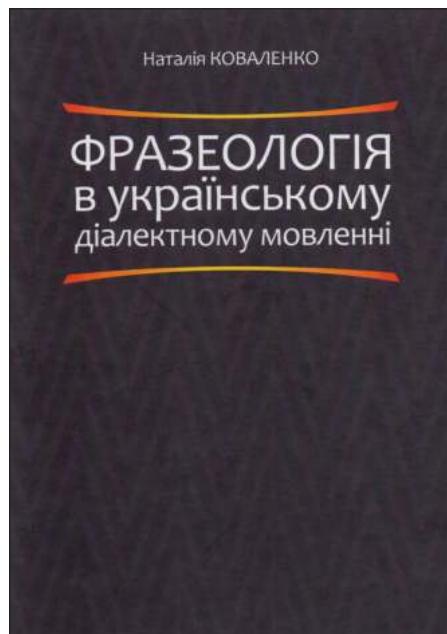

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ДІАЛЕКТНЕ МОВЛЕННЯ*

Українська діалектологія на сьогодні має значні здобутки в галузі вивчення мовленнєвих явищ, що побутують на окремих територіях. Сказане стосується також діалектної фразеології, яка різноаспектно представлена у великій кількості праць, зокрема дисертаційних. Здавалося б, у цьому розділі науки про говори української мови здивувати нічим уже не можна. Але монографічна праця Н. Коваленко привертає увагу несподіваним підходом до вивчення фразеології діалектного мовлення.

Традиційне дослідження діалектної фразеології базується на кількох аспектах: описативному, лінгвогеографічному та лексикографічному. Усі вони мають свої здобутки, уможливають зіставний аналіз різних українських говорів, що є важливим у пізнанні процесу формування діалектів і літературного стандарту, з'ясуванні особливостей національної мовної картини та її відтворення в народній мові. Однак рецензована праця не обмежується тільки вузькодіалектними ареалами побутування діалект-

них усталених виразів – авторка говорить про важливість дослідження ФО на усіх мовних рівнях, від фонетичного до синтаксичного, не залишаючи поза увагою специфіку функціонування окремих номінацій, частоту їхнього вживання, неочікувану сполучуваність. Діалектні фраземи можливо вивчати з погляду їх фонетичних, лексичних, семантичних компонентів, синтаксичної валентності, загальної семантики, системних відношень. Дослідження окремих лексико-семантичних груп у говорах теж незмінно приводить діалектологів до ФО, бо, як слушно зазначає авторка, «вивчення діалектної фразеології за окремими тематичними групами чи компонентним складом

ФО з погляду виявлення мотивів номінації розкриває природу називання, з'ясовує передумови становлення й функціонування цих номінативних одиниць» (с. 9). Цінність такого матеріалу для етнолінгвістичних пошуків теж очевидна: «Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну інформацію про народ, його звичаї, ідеали, розуміння законів буття та місця людини у світі» (с. 6), дозволяє з'ясувати мовну картину світу носіїв діалектів.

Інноваційність рецензованої монографії, як зазначає авторка, полягає в дослідженні фразеоло-

* Коваленко Н.Д. Фразеологія в українському діалектному мовленні: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. 404 с.

гізмів усього українського діалектного континууму з увагою до складу та просторового варіювання ФО, опрацюванні текстоцентричної методики дослідження ФО говірок, з'ясуванні ролі фразеології у формуванні й відтворенні мовної картини світу українців. Авторка пропонує дослідникам звертати увагу на специфіку функціонування ФО в живому говірковому мовленні, зокрема, застосовує оригінальну методику автокоментування для записів та аналізу фразеологізмів говірок, що «уможливить швидше та повніше наповнення емпіричної бази української мови» (с. 10).

Кожен із чотирьох розділів представленої монографії може сприйматися як окреме завершене дослідження, виконане на великому матеріалі, з залученням кваліфікованого огляду найважливіших джерел.

Розділ 1 – «Фраземіка українських говірок: стан і проблеми досліджень» – розпочинається оглядом найважливіших джерел, які представляють діалектну фраземіку з позиції теоретичного вивчення предмета дослідження та його термінології. Н. Коваленко чітко розрізняє терміни *фразеологія діалекту* і *діалектна фразеологія*, натомість пропонує до використання варіант *фразеологія / фраземіка говірки (говірок, говору, говорів)*. Таким чином, «предметом дослідження є всі сталі вирази, що функціонують у мовленні говірконосіїв: і літературні, і діалектні» (с. 12). Це значно розширює джерельну базу, яка є предметом аналізу, хоча в традиції діалектологічних досліджень переважають диференційні підходи до відбору матеріалів.

Кожен із названих авторкою теоретичних аспектів дослідження (ідеографічний, структурно-семантичний, зіставно-типологічний, етимологічний, лінгвогеографічний, культурознавчий, етнолінгвістичний тощо) представлений цілим списком праць, які не просто перераховуються, а докладно аналізуються, що дуже важливо, наприклад, для студентів, молодих дослідників, яким буває складно оцінити вартість наукового джерела. Увагу дослідниці привертають також праці, що стосуються використання діалектизмів у художніх творах українських письменників, лексикографічні матеріали лінгвістичного плану. Важливий висновок із цього огляду джерел, зроблений у монографії, стосується комплексного характеру підходів до вивчення фразем як одиниць ареального плану, при якому структурно-значеннєвий аспект аналізу поєднується з увагою до функціональних особливостей, семантичної організації та контекстуальних можливостей ФО.

Досліджуючи формування фразеологічного корпусу говірок, авторка монографії звертається до поняття фраземної деривації та її представлення у мовознавчих працях. Так, актуальними, як стверджує Н. Коваленко, є такі способи творення фразем: 1) «нарощування» слова компонентами прямого значення; 2) фраземна інтеграція; 3) фраземна диференціація; 4) переосмислення компаративних словосполучень; 5) переосмислення значення вільних словосполучень. Кожен із цих способів детально характеризується з великою кількістю прикладів

та аналізом наукових джерел. Цікаво, що найуживанішими, за спостереженнями авторки, є сталі вислови, що містять порівняння, в основі яких лежить оцінка негативних дій і вчинків людини. Вони представлені в говірках усіх регіонів української мовної території численними прикладами енантіосемії, антонімічних асоціацій, метафоризації та створенням емоційно-експресивного забарвлення, яке «служить широким полем для створення іронічного ефекту» (с. 31).

Окремо у першому розділі своєї монографії дослідниця зупиняється на вивченні досягнень зіставного методу в ареальній фразеології. Таким чином авторка слушно констатує, що зіставне дослідження дозволяє виділити одиниці, семантика, структура та компонентний склад яких збігаються; фраземи з відмінними лексичними одиницями; однакового компонентного складу, але з різною семантикою. Водночас зіставний матеріал вказує на єдність матеріальної та духовної культури діалектоносіїв. Н. Коваленко твердить: «Передбачуваними є факти повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах, літературній мові та діалектах» (с. 33). Прикладами зіставного аналізу фразем у різних діалектах головні тези доказово підтверджуються.

Для діалектології завжди актуальним завданням є фіксація говіркового матеріалу; перед діалектологом постає питання вибору конкретних методик записування та опрацювання отриманих фактів. Звичайно, в рецензованій монографії авторка не могла уникнути такої важливої теми. Звертаючись до праць попередніх епох, дослідниця слушно відзначає внесок окремих вчених, громадських діячів, просто любителів народного слова у справу фіксації «мовних перлин» – І. Огієнка, А. Чайковського, В. Виногородського, Й. Шемлея, А. Річинського та ін. Новий час приніс і нові можливості фіксації говірок, зокрема записи мовлення в цифровому форматі, що дозволяє зберегти різні аспекти фонетичних, просодичних, лексичних, синтаксичних особливостей регіону. Авторська методика запису діалектних фразем передбачає різноаспектність підходів до фіксації матеріалу. Найкраще, і з цим не можна не погодитися, записувати тексти; інколи такий підхід дозволяє виявити одиниці, які неможливо було б передбачити у традиційних питальниках. Ще ціннішими є записи з автокоментуванням. Як твердить авторка, «У подільських і суміжних говірках апробовано таку методику збирання матеріалу, коли інформанти пояснювали значення запропонованих слів (компонентів фразем). Це уможливило визначення території поширення конкретної лексеми і фразеологізму із цим компонентом, зокрема виявлено слова, значення яких установлено на підставі фразеологізму» (с. 55). Отже, найкращим виявляється опис фраземіки говіркового мовлення на основі текстів-коментарів: це дає змогу з'ясувати проблемні питання, що стосуються збереження чи втрати діалектних явищ.

Окремою темою рецензованої монографії є опис досліджень, які стосуються фразеології транс-

формованих мікросоціумів. Цей аспект вивчення діалектної фразеології переважно репрезентують тексти, що стосуються записів мовлення переселенців із зони Чорнобильської катастрофи. Це невичерпний матеріал для досліджень усіх мовних рівнів на основі текстів.

У другому розділі монографії – «Інформаційна достатність емпіричної бази фразеології українських говірок» – авторка докладно аналізує фіксацію фразеологізмів у словниках українських говорів, насамперед «Словарі...» за редакцією Б. Грінченка. Детальний опис джерел словника, репертуар творів для ілюстрацій, ареальна диференціація матеріалу дає уявлення про цінність словника навіть на сучасному етапі фіксації фразеологічних одиниць. Цікаві розмірковування авторки щодо інших джерел XIX–XX століття (М. Номиса, І. Франка, І. Огієнка), безперечно, знайдуть свого уважного читача, насамперед серед молодих дослідників. Ці джерела XIX–XX ст., слушно зауважує дослідниця, не втратили своєї актуальності, уможлиблюють аналіз структурних особливостей та географії лексем і фразем, дослідження розвитку говорів, визначення основних та периферійних діалектних рис у ретроспективі, зіставлення їх з іншими сучасними українськими та слов'янськими говорами, літературною мовою.

Глибоким аналізом відзначається опис сучасних фразеологічних словників говорів української мови. З одного боку, їх названо дуже багато, але вдумливий підхід автора до змісту лексикографічних джерел дає змогу зорієнтуватися в ареальній, змістовій кваліфікації матеріалів, оцінити емпіричний матеріал, наведений лексикографами. Висновки із цього матеріалу цілком прогнозовані: авторка вважає актуальним завданням укладання фразеологічного словника на основі текстів усного діалектного мовлення, «де найповніше розкривається природа фразеологізмів» (с. 107).

Лінгвогеографічне вивчення українських говірок має значні успіхи; фразеологія говірок, як і інші рівні мови, відображена в лінгвістичних атласах груп споріднених мов, національних, регіональних та тематичних. Усі вагомі досягнення в галузі картографування ФО описані дуже докладно, з зазначенням способу добору матеріалу, кількості, інтерпретації картографованих одиниць.

Важливим джерелом для встановлення репертуару, семантики, фразеотворення ФО є тексти зв'язного мовлення, які виявляють етнічну свідомість, індивідуальність носія говірки з усім спектром емоцій, експресії, ставлення до предмета мовлення. Ця частина монографії, безумовно, найважливіша для молодих дослідників, які ще мають малий досвід в оцінюванні джерел фактичного матеріалу або які хочуть виконувати подібні праці та уникнути типових помилок.

Висновок із другого розділу, який робить авторка, переконує, що загалом обсяг і якість інформації про ФО українського діалектного простору такі, що дають змогу уявити ідеографію, склад української діалектної фразеології, формальне й семантичне варіювання, змоделювати багато елемен-

тів картини світу українців. Можемо погодитися із твердженням, що наявна емпірична база відкриває перспективу її вибіркового поповнення (за окремими значеннями, фразеологічними моделями, елементами структури тощо).

Третій розділ – «Евристичний потенціал фразеологізмів для мовознавчих досліджень» – розкриває інформаційні можливості фразеології усного говіркового мовлення як матеріалу для діахронного аналізу різних мовних рівнів. ФО становлять значну цінність у збереженні в часі численних акцентних, фонетичних, граматичних і лексичних рис усного діалектного мовлення; так створюється можливість використання безцінної для науки інформації дослідниками українських говірок, історії мови та літературного стандарту в його взаємодії з народним мовленням. Усе це створює нові можливості для глибшого розв'язання проблеми збереження говіркових явищ, що зникають чи навпаки – «утримуються» завдяки ФО.

Діалектні матеріали, представлені з різних регіонів, засвідчують фонетичні риси говірки, регіональну лексику, семантичні варіанти, морфологічні особливості. Системне дослідження фразем, їхніх компонентів на матеріалах текстів дало змогу простежити спільні явища в різних ареалах континууму, нерідко – і в міжмовному просторі, виявити нефіксовані раніше стійкі сполучення слів, риси стійкості різних діалектних явищ, констатувати відсутність очікуваних компонентів ФО в окремих ареалах.

Водночас текст є, на думку дослідниці, джерелом вивчення процесів фразеотворення, адже в момент, коли респондент посилює експресію, виділяючи ФО інтонаційно, тоном, висотою, темпом мовлення, які важливі в усній комунікації, мовна одиниця, що не виділяється особливим смисловим навантаженням у повсякденному мовленні, у живому спілкуванні, особливо у складі ФО, може перейти до розряду центральних. У текстах діалектного мовлення спостерігається активізація всіх потенційних можливостей фразеологізмів, що підтверджує, як наголошує авторка, їх багатоплановість, а також продукування нових семантичних відтінків з метою привернення уваги комуніканта.

Лексикографічно-текстографічна репрезентація абстрактних понять в українських говірках представлена через вербалізацію окремих понять: *давно, дуже давно, пам'ятати, забувати, смачно*. Докладно проаналізовано семантичну групу, до якої належить поняття, що описується, семантичні параметри, здатність до адекватного передавання важливих моментів у реальних текстах. Знову авторка наголошує на важливості автокоментування ФО, пояснення, уточнення мовцем суті виразу.

Четвертий розділ – «Традиційна культура у дзеркалі фразеологізмів говірок» – привертає увагу до етнокультурного складника говіркового мовлення. Діалектні відмінності виявляють компоненти фразеологізмів, які стосуються важливих для людини понять: частин житла, предметів господарювання, флори і фауни, а також паремій із компонентами *вода, бублик*. Компоненти фразем на різних терито-

ріях, як слушно зазначається у рецензованій праці, виявляють ареально марковані ознаки, які не завжди обмежуються фонетичними та морфологічними рисами; системні зв'язки на рівні фразеології засвідчують багатство переосмислень національно маркованих і територіально специфічних ситуацій, побуту, вірувань та звичаїв. Не можемо не відзначити багатство опрацьованого авторкою фактажу, детально осмисленого та кваліфіковано прокоментованого.

Результати дослідження узагальнено у «Підсумках», де Н. Коваленко наголошує на завданнях, які ставить сучасна лінгвістика: це «різноаспектні дослідження фразеологічного корпусу національної мови як мовних знаків, що здатні акумулювати знання про світ і правила життя в ньому, образно переосмислювати та вербалізувати емоції та почуття, поведінку, характеристику суспільно значущих реалій і водночас зберігати інформацію про локальні риси в мовленні та культурі, неповторність та варіативність номінацій у різних ареалах українського мовного континууму» (с. 336). Найціннішим

джерелом дослідження різних аспектів актуалізації, деривації фразем, ареальних особливостей, як стверджує авторка, є записування діалектних текстів, живого мовлення сучасними засобами фіксації. Перспективними є наукові пошуки, що поєднують просторово-значеннєвий аналіз фразеологізмів та їхніх компонентів із залученням нових свідчень діалектології, матеріалів фольклорних і етнографічних текстів, ширшого спектра праць з ареалогії, етнолінгвістики, когнітології.

Отже, можемо стверджувати, що монографія Наталії Коваленко «Фразеологія в українському діалектному мовленні» є цінним науковим джерелом для подальших досліджень у галузі фразеології, діалектології, етнолінгвістики.

Ірина Філак,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Ужгородського національного університету;

iryna.filak@uzhnu.edu.ua,

<https://orcid.org/0000-002-8573-4040>

